

**مهندسی مالی عقود بانکی با تاکید بر تجارب
بانک‌های برتر جهان اسلام
پنج بانک اسلامی بزرگ خاورمیانه و بانک کشاورزی ایران**

سیدعباس موسویان*

سعید کیقبادی ثانی**

* دانشیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و عضو شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران
** دانشجوی دکتری اقتصاد دانشگاه علامه طباطبائی و کارشناس مسئول اداره کل نظارت بر طرح‌ها و عملیات اعتباری بانک کشاورزی

چکیده

تجربه بیش از سه دهه اجرای بانکداری اسلامی در کشورهای مختلف اسلامی فرصت ارزشمندی برای استفاده از تجارب این بانکها را فراهم کرده است. یکی از عرصه‌های مهم و در همان حال پرچالش بانک‌های اسلامی، بخش تخصیص منابع و گزینش بهترین شیوه‌ها و ابزارها برای اعطای تسهیلات است. بانک‌های اسلامی در انتخاب روش‌های اعطای تسهیلات افزون بر مشروعیت ابزار می‌بایست به قابلیت آن در تأمین نیازهای مشتریان و کارایی آن در صنعت بانکداری نیز توجه کنند. بر این اساس ابزارهایی که از جهت معیارهای مشروعیت، جامعیت و کارایی بالاترین امتیاز را داشته باشند از مطلوبیت بیش‌تری برخوردار خواهند بود.

در این مقاله نخست تجربه بانک‌های برتر اسلامی (پنج بانک اسلامی بزرگ خاورمیانه غیر از ایران) مورد بررسی قرار گرفته و سپس قراردادهای اعتباری بانک کشاورزی ایران با بهره‌گیری از تجربه بانک‌های برتر اسلامی باز مهندسی شده است. برای این منظور در گام نخست انواع نیازهایی که مشتریان اعتباری برای تأمین مالی آن‌ها به بانک مراجعه می‌کنند از طریق مطالعات تجربی و نظرسنجی از خبرگان (به روش دلفی) استخراج شده و سپس عقود مناسب برای تأمین مالی آن‌ها تعیین شده‌اند. پس از جمع‌بندی نظرات، نتایج از منشوری شش‌وجهی که شش شاخص تأثیرگذار را نشان می‌دهد، عبور داده شده‌اند و سرانجام، ارتباط عقد و نیاز اعتباری در قالب جدولی استخراج و کارآمدترین عقود برای استفاده در انواع نیازها پیشنهاد شده است.

واژگان کلیدی: بانکداری اسلامی، عقود بانکی، مهندسی مالی، بانک‌های اسلامی

مقدمه

طی دهه گذشته بازارهای مالی اسلامی شاهد رشد چشمگیری بوده است. آمارها نشان می‌دهد که از سال ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۲، کل دارایی‌های بانک‌های اسلامی به‌طور میانگین سالانه ۱۶ درصد رشد یافته است. این رقم طی سال‌های ۲۰۰۳-۲۰۰۹ دو برابر شده و به ۳۲ درصد رسیده و سپس طی سال‌های اخیر و با فروکش کردن آثار بحران مالی ۲۰۰۷ رو به کاهش گذاشته است [۱].

جدول شماره ۱ دارایی‌های منطبق بر شریعت را به تفکیک مناطق جغرافیایی نشان می‌دهد. براساس آخرین گزارش نشریه تخصصی بنکر در نوامبر ۲۰۱۴، ارزش کل دارایی‌های منطبق بر شریعت در سال ۲۰۱۴ به ۱۳۹۲ میلیارد دلار بالغ شده است که نسبت به سال قبل ۸/۹ درصد رشد داشته است. میانگین نرخ رشد سالانه طی دوره ۲۰۱۴-۲۰۰۷ به ۷/۱۵ درصد رسیده است [۲].

جدول شماره ۱: دارایی‌های منطبق بر شریعت به تفکیک مناطق مختلف جغرافیایی (میلیارد دلار)

مناطق جغرافیایی	۲۰۱۳	۲۰۱۴	رشد دارایی (درصد)	میانگین نرخ رشد سالانه دوره ۱۴-۲۰۰۷ (درصد)
کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس	۴۹۷	۵۶۱	۹/۱۲	۸/۱۷
منطقه منا (به استثنای کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس)	۴۹۰	۵۳۷	۶/۹	۵/۱۶
منطقه منا	۹۸۷	۱۰۹۸	۲/۱۱	۵/۱۷
جنوب صحرای آفریقا	۱۰	۱۱	۱۰	۸/۱۴
آسیا	۲۴۹	۲۵۹	۴	۳/۱۱
استرالیا/ اروپا/ آمریکا	۲۲	۲۴	۱/۹	۷/۱
جهان	۱۲۶۷	۱۳۹۲	۸/۹	۷/۱۵

source: www.thebankerdatabase.com

براساس طبقه‌بندی جغرافیایی، کشورهای شورای همکاری خلیج فارس^۱، منطقه منا (به استثنای شورای همکاری خلیج فارس) و آسیا به ترتیب با ۵۶۱ میلیارد دلار (۳/۴۰ درصد)، ۵۳۷ میلیارد دلار (۶/۳۸ درصد) و ۲۶۰ میلیارد دلار (۶/۱۸ درصد) بیش‌ترین سهم دارایی‌های منطبق با شریعت را به خود اختصاص داده‌اند. با وجود کاهش نرخ رشد دارایی‌های مؤسسات مالی اسلامی طی چند سال اخیر، به نظر می‌رسد بازار دارایی‌های مالی منطبق بر شریعت همچنان موقعیتی فعال و با قابلیت بالا پیش‌رو دارد به طوری که پیش‌بینی‌ها نشان می‌دهد که این صنعت طی سال‌های آتی، حداقل دو برابر سریع‌تر از بانکداری متعارف رشد خواهد کرد (به‌طور مثال دارایی‌های بانک‌های تجاری ایالات متحده براساس اطلاعات منتشر شده توسط فدرال رزرو طی سال‌های ۱۴-۲۰۱۳، ۲/۷ درصد رشد کرده است [۳]).

براساس آخرین رتبه‌بندی انجام شده در میان ۲۰ کشور جهان از نظر بیش‌ترین دارایی‌های منطبق بر شریعت، حجم دارایی‌های ایران رتبه نخست و کشورهای عربستان سعودی، مالزی، امارات متحده عربی و کویت به ترتیب جایگاه‌های دوم تا پنجم را به خود اختصاص داده‌اند. براساس این رتبه‌بندی، بانک ملی ایران با ۷۶۶۱۳ میلیون دلار، بیش‌ترین دارایی منطبق بر شریعت را از آن خود کرده است. بانک الراجحی عربستان سعودی، مسکن و صادرات ایران، خانه مالی کویت، برهاد مالزی، بانک اسلامی دبی، بانک اسلامی ابوظبی و بانک اسلامی قطر در رتبه‌های بعدی قرار دارند. به اعتقاد صاحب‌نظران [۴]، ارائه خدمات تأمین مالی پروژه‌های زیربنایی، گسترش تنوع پرتفوی دارایی‌ها، مدیریت بهینه دارایی، بهبود کمی و کیفی خدمات مالی برای جذب مشتریان جدید و ارائه خدمات بیمه اسلامی (تکافل) عوامل کلیدی توسعه مالیه اسلامی طی دهه‌های اخیر به‌شمار می‌روند.

از مباحث مهم و چالشی بانک‌های اسلامی «مدیریت دارایی‌ها» است. در این بانک‌ها تلاش می‌شود تخصیص منابع و اعطای تسهیلات، اول آنکه در چارچوب معاملات و قراردادهای اسلامی انجام شود، دوم آنکه بتواند نیازهای اعتباری مشتریان را به‌طور

^۱ GCC:Gulf Co-Operation Council

کامل پوشش دهد و سوم آنکه عقود انتخاب شده بالاترین کارایی و تناسب را با صنعت بانکداری داشته باشند. به این بحث اصطلاحاً «مهندسی مالی عقود» می‌گویند. پیش از این موسویان در مقاله‌ای با عنوان «مهندسی مالی عقود در بانکداری اسلامی» در فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی با مطالعه بانکداری ایران پیشنهادی در این زمینه ارائه کرده بود. در این مقاله تلاش شده است با مرور تجارب بانک‌های اسلامی (پنج بانک بزرگ کشورهای اسلامی) و با استفاده از ظرفیت عقود و با رویکردی نیاز محور و براساس روش دلفی، قراردادهای مناسب برای انواع نیازهای اعتباری متقاضیان معرفی شوند. در این مقاله پس از مروری بر ادبیات موضوع، نخست تجربه چند بانک برتر اسلامی غیر ایرانی در زمینه عقود و تحولات اخیر آن حوزه مورد بررسی قرار گرفته و سعی شده است الگویی مشترک از رفتار آن‌ها استخراج شود و سپس با تعریف شاخص‌هایی، قراردادهای اعتباری بانک کشاورزی به‌عنوان یک مطالعه موردی، موضوع مهندسی مالی مجدد قرار گیرد.

۱- شیوه‌های تأمین مالی از دیدگاه اسلام

دین اسلام در کنار تحریم قرض با بهره به‌عنوان ربا، قراردادهای متنوعی برای سامان دادن نیازهای مردم را تأیید کرده است. برخی از این قراردادها افزون بر کاربردهای فردی، قابلیت کاربرد نظام یافته در نظام اقتصادی، به‌ویژه بانک‌ها و بازارهای مالی اسلامی را نیز دارند. تعریف، ماهیت و کاربرد آن‌ها در اعطای تسهیلات بانکی به‌شرح زیر است:

۱-۱- قرض الحسنه

قرارداد قرض بدون بهره یا به اصطلاح قرض الحسنه عقدی است که به سبب آن یکی از طرفین بخشی از مال خود را به طرف دیگر تملیک می‌کند مشروط بر آنکه گیرنده مثل آن را در سررسید یا عندالمطالبه برگرداند. با توجه به ماهیت غیرانتفاعی و خیرخواهانه قرارداد قرض الحسنه، بانک‌های اسلامی می‌توانند در جهت ایفای مسئولیت‌های اجتماعی خود، منابع حاصل از پس‌اندازهای قرض الحسنه افراد خیر و بخشی از سرمایه

داخلی یا وجوه اداره شده دولت یا مؤسسه‌های خیریه را به خانوارهای نیازمند و مؤسسه‌های خیریه، قرض الحسنه بپردازند.

۲-۱- قرارداد فروش (بیع)

بیع در لغت به معنای خرید و فروش و در اصطلاح به معنای تملیک مالی در برابر عوض معلوم است. قراردادهای فروش نسبه اقساطی و دفعی، بیع سلف و بیع دین می‌توانند گسترده‌ترین کاربردها را در بانکداری اسلامی با رعایت ضوابط زیرداشته باشند:

- بانک اسلامی می‌تواند کالاهای مورد نیاز خانوارهای متوسط به بالای جامعه را به صورت نقد بخرد و با احتساب سود بانکی به صورت نسبه دفعی یا اقساطی به آنان بفروشد.
- بانک اسلامی می‌تواند مواد اولیه، کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی را به صورت نقد بخرد و با احتساب سود بانکی به صورت نسبه دفعی یا اقساطی به آنان بفروشد.
- بانک اسلامی می‌تواند برای تأمین سرمایه در گردش بنگاه‌های اقتصادی بخشی از محصولات تولیدی آن‌ها را با احتساب سود بانکی، به صورت بیع سلف بخرد.
- بانک اسلامی می‌تواند برای تأمین سرمایه در گردش بنگاه‌های اقتصادی اسناد مالی مدت‌دار آنان را خرید دین کند [۹].

۳-۱- اجاره به شرط تملیک

اجاره به شرط تملیک، قرارداد اجاره‌ای است که در آن شرط می‌شود چنانچه مستأجر به مفاد قرارداد عمل کند، موجر در پایان قرارداد اجاره، عین مستأجره را به مالکیت مستأجر درآورد. قرارداد اجاره به شرط تملیک استفاده‌های متعددی به شرح زیر در بانکداری اسلامی می‌تواند داشته باشد [۱۰].

- بانک اسلامی می‌تواند کالاهای اساسی و بادوام مورد نیاز خانوارها مانند: زمین، ساختمان، ویلا، باغ و وسیله نقلیه را به صورت نقد بخرد و با احتساب سود بانکی به صورت اجاره به شرط تملیک به آنان وا گذارد.

- بانک اسلامی می‌تواند برای کالاهای سرمایه‌ای مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی مانند: زمین، ساختمان، مطب، محل کار، ماشین‌آلات و وسایل حمل و نقل را به‌صورت نقد بخرد و با احتساب سود بانکی به‌صورت اجاره به‌شرط تملیک به آنان وا گذارد.
- بانک اسلامی می‌تواند برای تأمین سرمایه در گردش بنگاه‌های اقتصادی، یکی از دارایی‌های بنگاه را به‌صورت نقد بخرد و با احتساب سود بانکی به‌صورت اجاره به‌شرط تملیک به خود بنگاه وا گذارد.
- گر چه کالاهای سرمایه‌ای و اساسی مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی و خانوارها را می‌توان براساس بیع نسبه اقساطی نیز تأمین مالی کرد، لیکن تأمین مالی از طریق قرارداد اجاره به‌شرط تملیک، اولویت دارد، زیرا اولاً در این قرارداد انتقال مالکیت در پایان قرارداد انجام می‌گیرد و از این رو بانک در معرض ریسک کم‌تری است و ثانیاً بسته به شرایط مشتری انعطاف بیش‌تری دارد و متناسب با شرایط مالی وی قابل تجدید است. به این معنا که بانک و مشتری می‌توانند در هر زمان، قرارداد را خاتمه دهند و برای مدت باقیمانده متناسب با وضعیت مالی مشتری، قرارداد اجاره به‌شرط تملیک جدیدی منعقد کنند [۷].

۴-۱- جعاله

- جعاله در اصطلاح عبارت است از اینکه فردی متعهد شود در ازای کاری که برای وی انجام می‌دهند مال (اجرت) معینی بپردازد. بانک اسلامی می‌تواند با استفاده از قرارداد جعاله تسهیلاتی به‌شرح زیر ارائه کند:
- الف-** بانک اسلامی می‌تواند خدمات مورد نیاز خانوارها مانند: خدمات درمانی، آموزشی، بیمه، حمل و نقل، تعمیر، نگهداری و ساخت مسکن و ... را به‌صورت جعاله نقد از مراکز خدماتی دریافت کند و با احتساب سود بانکی به‌صورت جعاله نسبه دفعی یا اقساطی به خانوارها وا گذارد.
- ب-** بانک اسلامی می‌تواند خدمات مورد نیاز بنگاه‌های اقتصادی مانند: خدمات بیمه، حمل و نقل، تعمیر، نگهداری و ساخت محل کار، انبارداری، نظافت، نگهداری را

به صورت جعاله نقد از مراکز خدماتی دریافت کند و با احتساب سود بانکی به صورت جعاله نسبه دفعی یا اقساطی به بنگاه‌ها وا گذارد.

ج- در قرارداد جعاله‌ای که بانک اسلامی با مشتری می‌بندد بانک نقش عامل را ایفا می‌کند و در جعاله‌ای که با مراکز خدماتی منعقد می‌کند نقش جاعل را ایفا می‌کند، بنابراین جعاله بانکی در حقیقت دو قرارداد جعاله موازی خواهد بود [۷].

۵-۱- استصناع

استصناع از باب استفعال و از ماده «صنع»، در لغت به معنای طلب و سفارش ساخت چیزی را می‌گویند. در اصطلاح، استصناع عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین در مقابل مبلغی معین، متعهد به ساخت (تولید، تبدیل و تغییر) اموال منقول و غیرمنقول، مادی و غیرمادی با مشخصات مورد تقاضا و تحویل آن در دوره زمانی معین به طرف دیگر می‌شود [۱۱]. بانک اسلامی می‌تواند با استفاده از قرارداد استصناع، تسهیلات متنوعی به شرح زیر ارائه کند:

- بانک‌ها می‌توانند به منظور گسترش بخش‌های تولیدی از قبیل صنعت و معدن، مسکن و کشاورزی، تسهیلات لازم را به مشتریان در قالب عقد استصناع اول اعطا کنند و سپس براساس عقد استصناع دوم قرارداد ساخت را به سازنده واگذار نمایند [۱۲].

۶-۱- مشارکت

شرکت در لغت به معنای مخلوط شدن و ممزوج شدن اموال است و در اصطلاح قراردادی است که به موجب آن دو یا چند نفر سرمایه مورد نیاز فعالیت اقتصادی را به صورت مشاع فراهم می‌کنند تا در سود و زیان آن فعالیت به نسبت سهم‌شان شریک باشند. بانک‌های اسلامی می‌توانند با استفاده از عقد شرکت، نیازهای مالی میان‌مدت و بلندمدت بنگاه‌های اقتصادی را با رعایت ضوابط زیر تأمین مالی کنند [۱۳]:

الف - بانک اسلامی می‌تواند با تأمین بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های تجاری و بازرگانی، اعم از داخلی یا بین‌المللی با آنان در انجام فعالیت اقتصادی مشارکت کند. برای مثال، بانک می‌تواند در خرید محل تجاری یا خرید مال التجاره با تاجر مشارکت کند.

- ب- بانک اسلامی می‌تواند با تأمین بخشی از سرمایه مورد نیاز برای احداث طرح‌های اقتصادی، بنگاه‌های صنعتی، کشاورزی، مسکن و معدن، با آنان در انجام فعالیت اقتصادی مشارکت کند.
- ج- بانک اسلامی می‌تواند با تأمین بخشی از سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های خدماتی جهت خرید محل کار یا وسایل کار، با آنان در انجام فعالیت اقتصادی مشارکت کند.
- د- بانک اسلامی به تناسب آورده خویش نسبت به کل سرمایه، در مالکیت بنگاه و طرح اقتصادی شریک خواهد بود و به تبع آن به همان نسبت در سود و زیان احتمالی بنگاه سهیم خواهد شد.
- ه- با توجه به اینکه بانک اسلامی در سود و زیان بنگاه‌های طرف قرارداد شریک می‌شود باید از نظر فنی و اقتصادی به سودآور بودن طرح و بنگاه اطمینان داشته باشد.
- و- بانک اسلامی لازم است در تأمین مالی طرح‌هایی مشارکت کند که امکان نظارت و کنترل مستمر بر آن را داشته باشد [۷].

۷-۱- مضاربه

- مضاربه در لغت یعنی تجارت با سرمایه فرد دیگر و در اصطلاح عقدی است که به سبب آن فردی (مالک) مالی را در اختیار فردی دیگر (عامل) می‌گذارد تا با آن تجارت کند و سود حاصله میان آن دو به نسبت معینی تقسیم شود. بانک‌های اسلامی می‌توانند از راه عقد مضاربه، نیازهای مالی میان مدت و بلندمدت بنگاه‌های تجاری و بازرگانی را با رعایت ضوابط زیر تأمین مالی کنند:
- الف- بانک اسلامی می‌تواند با تأمین سرمایه مورد نیاز بنگاه‌های تجاری و بازرگانی که در امر تجارت داخلی و یا خارج فعالیت می‌کنند با آنان در انجام فعالیت اقتصادی مشارکت کند.
- ب- بانک اسلامی در جایگاه مالک و بنگاه تجاری در جایگاه عامل، متناسب با نسبت‌هایی که در ابتدای قرارداد به توافق رسیده‌اند، سود حاصل از فعالیت تجاری را تقسیم کنند.
- ج- با توجه به اینکه زیان بنگاه‌های طرف قرارداد مضاربه برعهده بانک اسلامی است، باید بانک از نظر فنی و اقتصادی به سودآور بودن فعالیت تجاری بنگاه اطمینان داشته باشد.

۵- بانک اسلامی باید فقط با بنگاه‌هایی وارد مضاربه شود که امکان نظارت و کنترل مستمر بر فعالیت اقتصادی آن‌ها را داشته باشد [۷].

۲- بانک‌های اسلامی

طی سال‌های اخیر، بانک‌های اسلامی پیشرفت‌های در خور توجهی در جذب منابع و اعطای تسهیلات داشته‌اند. این موفقیت‌ها بی‌شک تابع عوامل متعددی است لیکن نگاهی به پرتفوی دارایی‌های این بانک‌ها و عقود مورد استفاده، به‌ویژه رصد تغییرات آن طی دوره و تمرکز پرداخت‌ها در قراردادهای محدود، حاوی نکات قابل تأملی است. در ادامه تجربه چند بانک مهم اسلامی را مرور می‌کنیم.

۱-۲- بانک اسلامی ابوظبی

بانک اسلامی ابوظبی در ۲۰ می سال ۱۹۹۷ به‌عنوان یک شرکت سهامی به ثبت رسید و به‌طور رسمی در سال ۱۹۹۹ افتتاح شد. در این بانک تمام عملیات و معاملات مالی و تجاری براساس اصول شریعت اسلامی صورت می‌گیرد و تعدادی از نخبگان و صاحب‌نظران اقتصادی و علما و فقهای دینی بر فعالیت‌های این بانک نظارت می‌کنند. بانک اسلامی ابوظبی به‌عنوان دومین بانک بزرگ اسلامی در کشور امارات، از بانک‌های پیشرو در منطقه خاورمیانه و جهان، اسلام است که با افتتاح شعبه‌های متعدد در شهرهای امارات و سایر کشورهای جهان به توسعه دامنه خدمات مالی و بانکداری و برطرف کردن نیازهای بانکی و مالی مشتریان با سرعت و کیفیت بالا می‌پردازد. این بانک در پنجمین دوره مراسم جایزه سالانه اقتصاد و بازرگانی اسلامی در دبی، جایزه بهترین بانک اسلامی جهان را کسب کرد.

کل درآمدهای بانک طی سال‌های ۲۰۱۳-۲۰۰۹ از ۲۵۲۰ به ۳۹۳۱ میلیون درهم امارات و سود خالص آن طی همین مدت، از ۷۸ به ۱۴۵۰ میلیون درهم امارات رسیده است. همچنین میزان تسهیلات اعطایی بانک مذکور طی این سال‌ها ۱.۸ برابر شده است. از میان

روش‌های مختلف تأمین مالی اسلامی، قرارداد مرابحه، صدور کارت اعتباری مرابحه و مضاربه از کاربرد بیش‌تری نسبت به سایر عقود برخوردار بوده است. [۱۴].

جدول شماره ۲: تسهیلات پرداختی بانک اسلامی ابوظبی در قالب عقود اسلامی (میلیون درهم امارات)

عنوان عقد	۲۰۰۸	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱	۲۰۱۲	۲۰۱۳
مرابحه	۱۷۳۹۵	۲۲۲۵۷	۲۵۶۶۸	۲۶۷۵۳	۲۷۴۳۱	۳۱۸۰۹
مضاربه	۳۱۷۰	۲۶۹۲	۲۷۶۴	۲۵۹۲	۱۹۵۰	۱۸۸۴
کارت مرابحه	۱۷۹۷	۳۲۲۷	۴۰۰۴	۴۱۵۶	۴۸۲۷	۶۶۷۸
مشارکت	۵۷	۵۳	۰	۰	۰	۰
استصناع	۳۲۹	۲۷۸	۳۰۱	۲۳۶	۱۵۴	۲۰۷
سایر	۱۳۷	۹۶	۱۱۷	۱۶۳	۱۰۷	۱۸۰
مجموع	۲۲۸۸۵	۲۸۶۰۳	۳۲۸۵۴	۳۳۹۰۰	۳۴۴۶۹	۴۰۷۵۸

مأخذ: گزارش‌های سالانه بانک

۲-۲- بانک اسلامی دبی^۱

بانک اسلامی دبی بزرگ‌ترین بانک دبی است که در سال ۱۹۷۵ شروع به کار کرد. فعالیت‌های این بانک براساس موازین شرعی و منع ربا و با نظارت کمیته شریعت صورت می‌پذیرد. همچنین این بانک استانداردهایی را در خصوص عملیات بانکداری اسلامی تنظیم کرده که موجب بروز مزیتی برای آن نسبت به سایر مؤسسات مالی اسلامی شده است. جدول شماره ۳ تسهیلات اعطایی بانک اسلامی دبی را از سال ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۳ نشان می‌دهد. این تسهیلات تحت دو عنوان کلی دارایی‌های مالی اسلامی و دارایی‌های سرمایه‌گذاری اسلامی تقسیم شده‌اند که می‌توان آن‌ها را تا حدودی معادل تقسیم‌بندی رایج بانکداری کشورمان شامل عقود مبادله‌ای و مشارکتی دانست. طی دوره مورد مطالعه به‌طور میانگین ۳۰ درصد تسهیلات در قالب مرابحه پرداخت شده است. بعد از مرابحه، اجاره و اجاره به‌شرط تملیک بیش‌ترین سهم را به‌خود اختصاص داده‌اند و چنانچه مشاهده می‌شود سهم

^۱ Dubai Islamic Bank

عقود مشارکتی در سید دارایی‌های بانک به‌طور مستمر از ۳۰ درصد در ابتدای دوره به ۱۶ درصد در پایان دوره کاهش یافته است [۱۵].

جدول شماره ۳: تسهیلات پرداختی بانک اسلامی دبی در قالب عقود اسلامی (میلیون درهم امارات)

عقود	۲۰۰۸	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱	۲۰۱۲	۲۰۱۳
مراجعه خودرو	۶۵۸۹	۶۵۴۶	۵۸۴۲	۵۶۵۳	۵۹۶۰	۸۳۰۶
مراجعه کالا	۶۵۵۴	۵۴۹۵	۴۵۸۰	۴۲۶۵	۴۲۷۶	۴۹۳۷
مراجعه املاک و مستغلات	۵۳۹۲	۵۱۸۷	۴۲۵۵	۳۸۱۵	۳۷۳۸	۳۲۰۰
مراجعه بین‌المللی (بلندمدت)	۱۶۳۶	۱۶۶۱	۳۰۲	۲۸۶	۸۸۵	۸۴۷۵
جمع مراجعه	۲۰۱۷۱	۱۸۸۸۹	۱۴۹۷۹	۱۴۰۱۹	۱۴۸۵۹	۲۴۹۱۸
اجاره	۸۵۷۸	۱۰۰۳۳	۸۹۰۷	۱۱۸۹۷	۱۳۱۶۱	۱۷۹۳۷
اجاره به شرط تملیک	۳۰۰۶	۱۲۲۲۵	۱۲۶۳۸	۱۲۳۱۸	۱۱۳۷۶	۱۱۷۶۷
سلف	۰	۱۳۹۹	۳۱۶۶	۴۶۸۷	۶۲۳۶	۸۶۴۳
استصناع	۸۳۶۲	۷۲۹۰	۶۱۷۰	۴۴۹۲	۳۴۸۲	۴۱۲۳
کارت اعتباری	۳۹۲	۴۳۲	۴۵۵	۳۹۲	۴۲۲	۵۱۱
جمع دارایی‌های مالی اسلامی	۴۰۵۰۹	۵۰۲۶۸	۴۶۳۱۵	۴۷۸۰۵	۴۹۵۳۶	۶۷۸۹۹
مشارکت	۱۰۵۲۴	۹۷۱۷	۶۴۴۸	۶۸۲۴	۵۶۴۴	۴۳۲۶
مضاربه	۵۴۵۶	۳۷۱۰	۳۷۳۷	۳۸۹۵	۴۰۲۷	۶۰۵۹
وکالت	۹۴۶	۷۹۰	۱۷۴۹	۳۱۷۴	۳۴۴۸	۳۱۵۶
جمع دارایی‌های سرمایه‌گذاری اسلامی	۱۶۹۲۶	۱۴۲۱۷	۱۱۹۳۴	۱۳۸۹۳	۱۳۱۱۹	۱۳۵۴۱
مجموع دارایی‌های مالی و سرمایه‌گذاری	۵۷۴۳۵	۶۴۴۸۵	۵۸۲۴۹	۶۱۶۹۸	۶۲۶۵۵	۸۱۴۴۰

مأخذ: گزارش‌های سالانه بانک

۳-۲- خانه مالی کویت^۱

خانه مالی کویت در سال ۱۹۷۷ با سرمایه‌ای بالغ بر ۵۶ میلیون دینار کویتی به‌عنوان اولین بانک اسلامی منطبق بر شریعت در کویت راه‌اندازی شد. خدمات و محصولات متنوع این بانک، شامل خرید و فروش املاک، تأمین مالی تجارت، سرمایه‌گذاری مستقیم، لیزینگ و سایر محصولات سازگار با شریعت اسلام است. فعالیت‌های تجاری بانک، براساس خرید کالاهای متنوع و فروش آن‌ها در قالب قرارداد مراحه است. از سال ۱۹۸۰ خانه مالی کویت فعالیت‌هایی را در سطح بین‌المللی انجام داده و شعبه‌های مستقلی را در ترکیه، بحرین و مالزی تأسیس کرده است. همچنین فعالیت‌های سرمایه‌گذاری خود را در ایالات متحده، اروپا، آسیای جنوب شرقی و خاورمیانه برای دستیابی به سود بیش‌تر توسعه داده است. این بانک در سال ۲۰۱۱ توانست به سودی بالغ بر ۱۳۳ میلیون دلار دست یابد. سپرده‌های بانک در پایان این سال بالغ بر ۳۷ میلیارد دلار ثبت شده است که نسبت به دوره مشابه سال ۲۰۱۰ عدد ۹ درصد رشد را نشان می‌دهد. دارایی‌های بانک نیز با افزایش ۱۰ درصدی نسبت به سال قبل به ۴۸ میلیارد دلار افزایش یافته است.

جدول شماره ۴: تسهیلات پرداختی بانک خانه مالی کویت در قالب عقود اسلامی (میلیون دینار کویتی)

عقود	۲۰۰۷	۲۰۰۸	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱
مراحه	۴۵۳۵	۴۲۹۵	۵۲۲۹	۵۸۴۶	۶۲۱۸
اجاره به شرط تملیک	۹۴۹	۱۲۰۹	۱۳۲۲	۱۳۲۸	۱۴۷۳
استصناع	۳۷۰	۷۸۳	۲۲۹	۱۸۵	۱۵۴

چنانچه در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود، کل تسهیلات پرداختی بانک در قالب سه عقد مراحه، اجاره و استصناع پرداخت می‌شود که سهم قرارداد مراحه به‌تنهایی حدود ۸۰ درصد است [۱۶].

^۱ KFH: Kuwait Finance House

۴-۲ بانک اسلامی قطر

بانک اسلامی قطر در تاریخ ۸ ژوئیه سال ۱۹۸۲ به‌عنوان یک شرکت سهامی به‌منظور ارائه خدمات بانکی براساس شریعت اسلامی در چارچوب مقررات بانک مرکزی قطر راه‌اندازی شد. بانک اسلامی قطر در سال ۲۰۱۲ به‌عنوان تنها بانک اسلامی این کشور که به‌طور کامل فعالیت‌های خود را براساس اصول شریعت و موازین اسلامی انجام می‌دهد، معرفی شد. دارایی‌های بانک اسلامی قطر در سال ۲۰۱۲، ۲۰ میلیارد دلار و میزان سود خالص آن ۳۱۰ میلیون دلار بوده است. سپرده‌های بانک در پایان سال ۲۰۱۲ نسبت به سال قبل ۱/۵ برابر و بالغ بر ۱۵ میلیارد دلار ثبت شده است که نسبت به دوره مشابه سال قبل، ۳۰ درصد رشد یافته است. تسهیلات اعطایی بانک مذکور نیز از سال ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۳، تقریباً دو برابر شده است. جدول شماره ۵ تسهیلات پرداختی بانک طی این دوره را به تفکیک عقود مورد استفاده نشان می‌دهد. چنانچه مشاهده می‌شود سهم عقود مشارکتی در پرتفوی دارایی‌ها بسیار ناچیز و در حد صفر بوده است. در مقابل سهم قرارداد مرابحه از ۴۰ درصد در ابتدای دوره به ۷۴ درصد در پایان دوره افزایش یافته است [۱۷].

جدول شماره ۵: تسهیلات پرداختی بانک اسلامی قطر در قالب عقود اسلامی (میلیون ریال قطری)

عقود	۲۰۰۸	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱	۲۰۱۲	۲۰۱۳
مرابحه	۱۱۲۳۰	۱۳۶۵۲	۱۹۴۳۹	۲۰۱۰۲	۳۶۹۱۹	۳۸۸۳۳
اجاره به‌شرط تملیک	۴۲۸۱	۵۱۸۰	۵۹۰۲	۵۶۶۳	۸۷۳۷	۱۲۳۳۳
مضاربه	۱۲۴۷	۱۱۴۹	۹۸۱	۸۶۰	۳۰۴	۱۹۸
مشارکت	۰.۱۷	۵۸	۵۸	۵۸	۰	۰
استصناع	۲۳۳۱	۲۸۱۴	۳۲۰۱	۳۱۹۹	۲۴۳۲	۱۲۲۹
سایر	۸۶۳۷	۵۵	۶۶	۲۲	۲۸۰	۳۳۵

۵-۲- بانک الراجحی^۱

بانک الراجحی (شرکت سرمایه‌گذاری و بانکداری الراجحی) که در سال ۲۰۰۶ تغییر نام داد به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین بانک‌های اسلامی جهان و عربستان به‌شمار می‌رود. روند شاخص‌های مهم بانک الراجحی نشان می‌دهد که این بانک اسلامی طی سال‌های اخیر از روندی مثبت و رو به رشد برخوردار بوده است؛ به‌طوری‌که طی سال‌های ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۱، نرخ رشد دارایی‌ها، سپرده‌ها، کل سرمایه‌گذاری، درآمد و سرمایه به‌ترتیب برابر ۱۶ درصد، ۱۸/۱ درصد، ۱۵ درصد، ۵/۶ درصد و ۹ درصد بوده است.

جدول شماره ۶ تسهیلات پرداختی بانک را در قالب عقود اسلامی نشان می‌دهد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، کل تسهیلات بانک در قالب قراردادهای مباحه و استصناع پرداخت شده است که در این میان قرارداد مباحه به‌ویژه طی سال‌های اخیر تقریباً تنها قرارداد مورد استفاده در بانک بوده است [۱۸].

جدول شماره ۶: تسهیلات پرداختی بانک الراجحی عربستان در قالب عقود اسلامی (میلیون ریال سعودی)

عقود	۲۰۰۷	۲۰۰۸	۲۰۰۹	۲۰۱۰	۲۰۱۱
مباحه	۶۳۰۹۰	۱۴۲۹۸۳	۱۵۱۹۹۷	۱۱۷۶۴۵	۱۴۳۳۹۴
استصناع	۱۶۳۰	۱۲۹۰	۹۰۱	۴۷۶	۵۵۷

۳- جمع‌بندی عقود در بانک‌های اسلامی

مطالعه عقود مورد استفاده در پرداخت تسهیلات بانک‌های اسلامی نشان می‌دهد:

- عقد مباحه بیش‌ترین سهم تسهیلات پرداختی این بانک‌ها را به‌خود اختصاص داده است. این سهم طی دوره به‌طور میانگین در بانک اسلامی ابوظبی ۷۸ درصد، در بانک اسلامی دبی ۲۸ درصد، در بانک اسلامی قطر ۶۴ درصد، در خانه مالی کویت ۷۶ درصد و در الراجحی عربستان ۹۹ درصد بوده است.
- قرارداد اجاره و اجاره به‌شرط تملیک در بیش‌تر موارد رتبه دوم را در اختیار دارد.

¹ Al Rajhi Bank

- میانگین سهم عقود مشارکتی از تسهیلات پرداختی طی دوره در بانک اسلامی ابوظبی ۸ درصد، در بانک اسلامی دبی ۱۸ درصد، در خانه مالی کویت صفر درصد، در بانک اسلامی قطر ۳ درصد و در الراجحی عربستان صفر درصد بوده است. در مجموع تنها ۵/۸ درصد از تسهیلات پرداختی این بانکها با استفاده از عقود مشارکتی بوده است.
- سهم عقود مشارکتی در همه این بانکها طی دوره در حال کاهش بوده و در بعضی بانکها مانند بانک اسلامی ابوظبی و بانک اسلامی قطر و الراجحی در سالهای پایانی دوره به صفر کاهش یافته است.
- کاهش تنوع قراردادهای و تمرکز پرداختها در تعداد محدودی قرارداد مبادله‌ای، رویه‌ای قابل مشاهده در اکثر این بانکها بوده است. در این میان خانه مالی کویت از سه قرارداد و الراجحی عربستان تنها از دو قرارداد استفاده کرده‌اند.

۴- بازمهندسی عقود در نظام بانکی ایران؛ بانک کشاورزی

۴-۱- گزارش وضعیت موجود بانک در حوزه اعتباری

تسهیلات پرداختی بانک کشاورزی از ۷/۶۷ هزار میلیارد ریال در سال ۱۳۸۸ با میانگین رشد سالانه ۳۰ درصد به ۲/۲۱۰ هزار میلیارد ریال در سال ۱۳۹۲ افزایش یافته است. در این دوره بیشترین رشد تسهیلات متعلق به سال ۱۳۹۰ نسبت به سال قبل است. در این سال بانک کشاورزی مبلغ ۹/۱۴۳ هزار میلیارد ریال تسهیلات به بخش‌های دولتی و غیردولتی کشاورزی پرداخت کرده است که نسبت به سال گذشته ۷/۵۲ درصد افزایش نشان می‌دهد. از این میزان حدود ۴/۸۰ درصد از محل پرداخت‌های غیر تکلیفی، وجوه اداره شده و قراردادهای پرداخت شده است. همچنین در پایان این سال، از مجموع مانده خالص تسهیلات اعطایی بانکها و مؤسسات اعتباری به متقاضیان بخش کشاورزی، سهم بانک کشاورزی حدود ۱/۵۳ درصد بوده است [۱۹].

براساس این جدول میانگین مبلغ تسهیلات پرداختی با متوسط رشد سالانه ۸/۲۳ درصد از ۵۰ میلیون ریال در سال ۱۳۸۸ به ۱۱۷ میلیون ریال در سال ۱۳۹۲ رسیده است که

نسبت به میانگین نرخ تورم طی این مدت که ۲۴ درصد است، نشان از ثابت ماندن قدرت خرید میانگین مبلغ تسهیلات دارد.

جدول شماره ۷: تسهیلات پرداختی بانک از سال ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۲

سال	مبلغ تسهیلات پرداختی (میلیارد ریال)	نرخ رشد تسهیلات پرداختی (درصد)	تعداد تسهیلات پرداختی	میانگین تسهیلات پرداختی (میلیون ریال)
۱۳۸۸	۶۷,۷۴۹	-	۱,۳۴۹,۷۳۱	۵۰
۱۳۸۹	۹۴,۲۳۷	۳۹	۱,۵۵۲,۶۷۲	۶۱
۱۳۹۰	۱۴۳,۸۶۰	۵۳	۱,۹۳۶,۶۷۰	۷۴
۱۳۹۱	۱۶۵,۵۵۶	۱۵	۱,۸۶۱,۹۷۷	۸۹
۱۳۹۲	۲۱۰,۲۳۱	۲۷	۱,۷۸۷,۴۷۱	۱۱۷

مأخذ: بانک کشاورزی، اداره کل برنامه‌ریزی و تحلیل داده‌ها

جدول شماره ۸ سهم عقود مختلف بانکی در پرتفوی تسهیلات پرداختی بانک کشاورزی از سال ۱۳۸۸ تا سال ۱۳۹۲ را نشان می‌دهد. روند افزایشی سهم قرارداد مشارکت مدنی و روند کاهشی سهم قراردادهای سلف و مضاربه در این جدول مشهود است. همچنین تمرکز تدریجی تسهیلات پرداختی در قالب عقد فروش اقساطی و عقد مشارکت مدنی را می‌توان مشاهده کرد. به‌طوری‌که سهم این دو عقد از ۶/۷۲ درصد در سال ۱۳۸۸ به حدود ۹۰ درصد در پایان دوره افزایش یافته است. این رویه در کل نظام بانکی کشور نیز قابل ردگیری است، به‌طوری‌که سهم تسهیلات پرداختی در قالب عقد مشارکت مدنی در کل نظام بانکی کشور از ۹/۱۶ درصد در سال ۱۳۸۷ به ۷/۳۷ درصد در سال ۱۳۸۹ افزایش یافته است و برعکس سهم تسهیلات پرداختی در قالب فروش اقساطی از ۱/۴۵ درصد به ۱/۳۱ درصد کاهش یافته است.

جدول شماره ۸: سهم عقود مختلف بانکی در پرتفوی تسهیلات پرداختی بانک کشاورزی از سال ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۲

نوع عقد	۱۳۸۸	۱۳۸۹	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲
فروش اقساطی	۴۰/۶	۳۱/۵	۳۵/۶	۳۷	۴۱
مشارکت مدنی	۳۲	۴۳/۷	۴۰	۳۴/۸	۴۸/۸
سلف	۹/۹	۷/۱	۵/۱	۴/۲	۲/۹
مضاربه	۹/۹	۱۱/۳	۱۰/۲	۷	۴/۳
قرض الحسنه	۷	۵/۸	۸/۲	۳/۱	۱/۳
اجاره به شرط تملیک	۰/۲	۰/۲	۰/۴	۰/۵	۰/۳
جعاله	۰/۴	۰/۴	۰/۶	۰/۵	۱/۳
مجموع	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰

مأخذ: بانک کشاورزی، اداره کل برنامه‌ریزی و تحلیل داده‌ها

شایان ذکر است رشد تسهیلات اعطایی در قالب عقد مشارکت مدنی در بانک‌های تخصصی و بانک‌های غیردولتی در مقایسه با بانک‌های تجاری دولتی، شدت بیش‌تری داشته است. به‌نظر می‌رسد علت اصلی این تغییر را باید در تعیین نرخ سود تسهیلات مبادله‌ای و مشارکتی توسط بانک مرکزی جست‌وجو کرد.

در سال ۱۳۸۸، برای دومین سال ضوابط سیاستی- نظارتی شبکه بانکی کشور از سوی بانک مرکزی به بانک‌ها و مؤسسات اعتباری کشور ابلاغ شد و به‌موجب آن حداقل نرخ سود مورد انتظار تسهیلات عقود مشارکتی ۱۴ و حتی در مواردی ۱۶ درصد و نرخ سود تسهیلات عقود مبادله‌ای همانند سال قبل در سطح ۱۲ درصد تعیین شد. بالاتر بودن نرخ سود تسهیلات مشارکتی سبب شد بانک‌ها رغبت بیش‌تری در پرداخت تسهیلات مشارکتی از خود نشان دهند [۱۹].

در سال ۱۳۸۹، نرخ سود تسهیلات عقود مبادله‌ای تا سررسید کم‌تر از ۲ سال معادل ۱۲ درصد و برای سررسید بیش‌تر از ۲ سال معادل ۱۴ درصد تعیین شد. علاوه بر این، به منظور اجرای هر چه کامل‌تر قانون عملیات بانکی بدون ربا، مقرر شد نرخ سود تسهیلات عقود مشارکتی براساس سودآوری طرح مربوطه و به نسبت تعیین شده در قرارداد بین بانک و مشتری اعمال شود. البته چنانچه خواهد آمد عمده عقود مشارکتی منعقد در نظام

بانکی، مشارکت واقعی نبوده و در حقیقت نرخ سود از ابتدا تعیین می‌گردد. بدین ترتیب این مصوبه تنها دست بانک‌ها را در مطالبه نرخ سود بیش‌تر از مشتری باز گذاشت و نتیجه آن روی آوردن بیش از پیش بانک‌ها به عقود مشارکتی بود [۱۹].

۴-۲- چالش‌های به‌کارگیری عقود بانکی

۴-۲-۱- مشارکت مدنی

چنانچه در جدول شماره ۹ مشاهده می‌شود ۵۲ درصد مبلغ و ۹۸ درصد تعداد تسهیلات پرداختی در قالب عقد مشارکت مدنی، زیر ۱۰۰ میلیون تومان است [۲۰]. می‌دانیم اجرای واقعی عقد مشارکت مدنی مستلزم نظارت دقیق بانک است، چرا که بانک با مجری طرح شریک می‌شود و سود و زیان طرح، سود و زیان بانک محسوب می‌شود. از سویی نظارت بیش‌تر هزینه بیش‌تری می‌طلبد. اکنون این پرسش‌ها مطرح است:

جدول شماره ۹: توزیع سهم تسهیلات پرداختی در طبقات ریالی در قالب عقد مشارکت مدنی

مبلغ کل	تعداد کل	طبقه ریالی
۱	۱۱	از یک میلیون ریال تا ۱۰ میلیون ریال
۱۳	۵۴	از ۱۰ میلیون ریال تا ۵۰ میلیون ریال
۲۳	۲۸	از ۵۰ میلیون ریال تا ۲۰۰ میلیون ریال
۶	۳	از ۲۰۰ میلیون ریال تا ۴۰۰ میلیون ریال
۹	۲	از ۴۰۰ میلیون ریال تا ۱ میلیارد ریال
۴۱	۱	از ۱ میلیارد ریال تا ۱۰۰ میلیارد ریال
۵	۰.۷	از ۱۰۰ میلیارد ریال تا ۴۰۰ میلیارد ریال
۲	۰.۳	از ۴۰۰ میلیارد ریال تا ۶۰۰ میلیارد ریال
۱۰۰	۱۰۰	مجموع

آیا بانک به‌صورت واقعی در طرح مشارکت می‌کند؟ آیا بسترهای نرم‌افزاری و سخت‌افزاری برای اجرای مشارکت واقعی فراهم است؟ آیا بانک به‌عنوان واسطه‌جوه و فعال

در بازار پول، نهاد مناسبی برای اجرای قرارداد مشارکت است؟ آیا مشارکت با بانک براساس اراده و خواست مجری طرح و اطلاع از آثار و تبعات آن انجام می‌شود؟ آیا در صورت اجرای مشارکت واقعی، صرف هزینه‌های قابل توجه نظارتی برای تسهیلات زیر ۱۰۰ میلیون تومان اصولاً برای بانک صرفه اقتصادی دارد؟

مگر اینکه بپذیریم مشارکت به صورت واقعی اجرا نمی‌شود و از این رو هزینه مازادی برای نظارت دقیق‌تر به بانک تحمیل نمی‌شود. اگر چنین است، چه اصراری بر استفاده از عقد مشارکت وجود دارد؟ آیا عقد مبادله‌ای مناسبی که مانع صوری شدن معامله شود، یافت نمی‌شود؟ آیا بهتر نیست بانک در طرح‌هایی وارد مشارکت واقعی شود که سود احتمالی آن به هزینه‌های نظارتی بالا و ریسک عدم تحقق سود بیرزد؟

۲-۲-۴- مضاربه

عقد مضاربه نیز از عقود مشارکتی به حساب می‌آید که بانک به‌عنوان مضارب وارد عمل می‌شود و مال التجاره را تأمین می‌کند. اگر بنا باشد به مقتضای عقد رفتار شود، سود بانک پس از فروش مال التجاره و به نسبت توافقی تعیین می‌شود. آشکار است که بانک‌ها عموماً این‌گونه رفتار نمی‌کنند و نرخ سود بانک از ابتدا تعیین می‌شود. پس چه اصراری است از عقدی استفاده شود که معامله را صوری می‌کند؟ آیا بانک ناچار است از این قرارداد استفاده کند و جایگزینی برای آن وجود ندارد؟

۳-۲-۴- سلف

در فرم قرارداد سلف اکثر بانک‌ها این عبارت دیده می‌شود:
فروشنده (مشتري بانک) قبول و موافقت کرد بدون مطالبه هیچ‌گونه حق‌الزحمه کالای مورد معامله را از طرف بانک به قیمت رسمی روز تحویل که حداقل از مبلغ (تسهیلات پرداختی باضافه سود عقود مبادله‌ای) ریال کمتر نخواهد بود، به فروش برساند و وجوه حاصل از فروش را حداکثر تا تاریخ (سررسید) به حساب بانک واریز کند.
به بیان دیگر بانک با این شرایط ریسک قرارداد سلف را از بین برده و نرخ سود را به دقت از قبل تعیین می‌کند. به عبارتی هم از تحمل زیان ناشی از کاهش قیمت در روز

تحویل و هم از سود حاصل از افزایش قیمت شانه خالی می‌کند. پرسش این است: آیا بانک ناچار است از این قرارداد استفاده کند و سپس برای از بین بردن ریسک، از مقتضای عقد سلف خارج شود؟ آیا امکان استفاده از قرارداد جایگزینی نیست؟

۴-۲-۴- جعاله

عمده تسهیلاتی که بانک در قالب عقد جعاله پرداخت می‌کند، تسهیلات تعمیرات مسکن است. خوب می‌دانیم که سهم کمی از این پرداختی صرف تعمیر مسکن می‌شود. پرسش این است که آیا بانک ناچار است از این عقد استفاده کند؟ آیا قرارداد جایگزینی که تسهیلات گیرنده مجبور نباشد نیازش را وارونه جلوه دهد، یافت نمی‌شود؟ نتیجه اینکه براساس تحقیقات انجام شده، مزیت بانکداری اسلامی زمانی آشکار می‌شود که قراردادها در جایگاه طبیعی خود و به صورت صحیح اجرا شوند. تغییر جایگاه طبیعی یا اجرای صوری قراردادها، نه تنها فایده‌ای ندارد، بلکه باعث تحمیل هزینه‌های مازاد به نظام بانکی نیز می‌شود. البته باید پذیرفت تا پیش از اضافه شدن عقود سه‌گانه جدید (مراپحه، خرید دین و استصناع) به قانون عملیات بانکی، در مواردی خلاء قانونی و یا عدم جامعیت آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های بانکی و نادیده گرفتن نیازهای متنوع مشتریان اعتباری موجب می‌شد بانک‌ها به اجرای صوری قراردادها دست زنند، لیکن با اضافه شدن عقود جدید به قراردادهای بانکی، به نظر می‌رسد این خلاء تا حد زیادی برطرف شده است.

۴-۳- معیارهای انتخاب صحیح عقود بانکی

در این قسمت عوامل تأثیرگذار بر انتخاب عقد مناسب برای تأمین مالی انواع فعالیت‌ها توسط بانک‌ها به شرح زیر تعیین شده است:

الف- نوع بانک که می‌تواند تجاری یا تخصصی باشد.

ب- میزان توافق دیدگاه‌های فقهی

ج- دریافت‌کنندگان تسهیلات که می‌توانند خانوارها، بنگاه‌ها و یا دولت باشند.

د- نوع نیاز مشتری که می‌تواند شامل نیازهای ضروری و معیشتی، تهیه کالا و خدمات عادی، تهیه کالاهای اساسی، تهیه مواد اولیه و ابزار کار، تهیه کالاهای سرمایه‌ای و تأمین سرمایه در گردش باشد.

ه- توان مالی مشتریان در بازپرداخت اصل و سود تسهیلات

و- اراده متقاضیان از این نظر که بانک را در جایگاه شریک می‌پذیرند یا خیر.

ز- ساختار عملیات کنونی بانک و تناسب آن با ماهیت قراردادها

ح- قابلیت میزان نظارت و کنترل بانک بر مصرف تسهیلات.

ط- تنوع عقود مورد استفاده

ی- تفاوت نرخ سود عقود مبادله‌ای و مشارکتی

اکنون به تبیین معیارهای فوق می‌پردازیم و تأثیر آن‌ها را در مهندسی مالی مجدد

قراردادها در بانک کشاورزی بررسی می‌کنیم.

۱-۳-۴- رعایت تناسب نوع بانک در انتخاب صحیح عقود

بانک‌های اسلامی از جهت اهداف و ساختار عملیاتی به سه گروه عمده تقسیم

می‌شوند:

الف- برخی از بانک‌های اسلامی از نوع بانک‌های تجاری خرد بوده، درصدد تأمین مالی خانوارها و نیازهای مقطعی و کوتاه‌مدت بنگاه‌های اقتصادی خرد هستند.

ب- برخی دیگر از نوع بانک‌های تجاری درصدد تأمین مالی نیازهای میان‌مدت و بلندمدت بنگاه‌های اقتصادی بزرگ به منظور خرید کالاهای واسطه‌ای و سرمایه‌ای هستند.

ج- نوع سوم بانک‌های تخصصی هستند که با هدف توسعه‌ای در بخش تخصصی و با بهره‌گیری از توان اجرایی و انسانی تخصصی فعالیت می‌کنند و به دنبال حمایت از سرمایه‌گذاران در بخش‌ها و طرح‌های خاص هستند.

عدم رعایت تناسب ماهیت و مأموریت بانک با شیوه‌های اعطای تسهیلات باعث ناکارآمدی و تحمیل هزینه مازاد بر نظام بانکی می‌شود، برای مثال، بانکی که در عرصه تسهیلات خرد فعالیت می‌کند اگر وارد قراردادهای مشارکتی شود، به سبب نداشتن نیروی

انسانی متخصص درباره نظارت و کنترل پروژه‌ها، باید به قراردادهای مشارکتی صورتی تن دهد یا هزینه‌های سنگین نظارت و کنترل را متحمل شود که در هر دو صورت به زیان نظام بانکی است، همان‌طور که درگیر شدن بانک تخصصی به اعطای تسهیلات خرد باعث از بین رفتن ظرفیت‌های بانک می‌شود.

مجموعه نظام بانکی باید از جهت شیوه‌های اعطای تسهیلات چنان جامع و فراگیر باشد که هیچ نیاز مشروع و مفیدی بی‌پاسخ نماند، لیکن این به این معنا نیست که هر یک از بانک‌ها از همه شیوه‌ها استفاده کنند، چرا که در این صورت نیازمند ساختار عملیاتی گسترده‌ای خواهند بود که از عهده همه بانک‌ها بر نمی‌آید. بنابراین لازم است هر بانکی متناسب با مأموریت خود از شیوه‌های متناسب استفاده کند، بدیهی است اگر بانکی قادر باشد در حد بانک‌های جامع مطرح شود، می‌تواند به‌صورت نظام‌مند و منطقی از تمام شیوه‌ها استفاده کند.

۲-۳-۴- رعایت حداکثر توافق دیدگاه‌های فقهی

یکی دیگر از محورهایی که در اولویت‌بندی عقود باید رعایت شود، میزان توافق فقهی روی آن قرارداد است، برای مثال، اگر برای تأمین سرمایه در گردش بنگاه‌های اقتصادی می‌توان از عقد سلف و خرید دین استفاده کرد، عقد سلف به سبب اتفاق نظر فقهی تمام مذاهب اسلامی، گزینه نخست و خرید دین به سبب اختلاف نظر گزینه دوم خواهد بود. نکته دیگر اینکه برای تأمین مالی مشتری اعم از بنگاه اقتصادی یا خانوار ممکن است عقود گوناگونی پاسخگو باشد، لیکن بهترین آن‌ها قراردادی است که به‌صورت طبیعی در طول تاریخ و تمدن اسلامی مردم مسلمان از آن قرارداد استفاده می‌کردند، چنین قراردادهایی به جهت انس ذهنی مردم، اجرای صحیح و کم هزینه خواهند داشت. البته این به آن معنا نیست که تمام نیازهای جدید و نوپیدای اقتصادی را نیز در قالب عقود متعارف بریزیم، بانک‌های اسلامی می‌توانند با تحقیق و توسعه راهکارهای حقوقی جدیدی براساس موازین فقه اسلامی طراحی کنند.

۳-۳-۴- رعایت تناسب نوع نیاز مشتریان اعتباری

چنانچه پیش تر اشاره شد مشتریان بانکها را می توان به سه گروه خانوارها، بنگاهها و دولت تقسیم بندی کرد، لیکن به جهت محدود بودن تسهیلات اعطایی بانکها به دولت، این گروه در این مقاله بررسی نمی شود. جدول شماره ۱۰ نیازهای متنوع خانوارها و بنگاهها را نشان می دهد. نیازها به طریق حصر عقلی در منطق و با استفاده از تجربه نظام بانکی ایران و سایر بانکهای اسلامی طبقه بندی شده اند. از آنجاکه مبلغ تسهیلات پرداختی ارتباط زیادی با نیاز مشتری دارد، نیاز اعتباری خانوارها و بنگاهها از زاویه مبلغ تسهیلات مورد نیاز دیده شده است.

برای حصول اطمینان از جامعیت تقسیم بندی نیازهای مشتریان اعتباری در جدول شماره ۱۰ و اینکه بخشی از طیف متنوع نیازهای مشتریان از قلم نیفتاده باشد، فرم نظرسنجی به همراه توضیحات لازم برای تعدادی از صاحب نظران و بانکداران ارسال شده است. براساس بازخورد اخذ شده از این نظرسنجی، نیازهای دیگری به شرح زیر شناسایی گردید:

الف- نیاز تأمین ودیعه مسکن برای خانوارها

ب- نیاز تأمین ودیعه محل کار برای بنگاهها

ج- نیاز مشتریان به مهلت برای پرداخت تسهیلات سررسید شده

در رابطه با مورد (ج) گاهی برخی از مشتریان بانک بنا به دلایل متعدد از قبیل شرایط نابسامان اقتصادی مانند افزایش نرخ تورم، افزایش نرخ ارز، رکود اقتصادی و ... قادر نیستند بدهی خود را در موعد مقرر پرداخت کنند. بانک با توجه به سوابق این مشتریان و شناخت شرایط موجود، تشخیص می دهد مهلت دادن به آنها مشکل را رفع خواهد کرد. مورد سوم مختص این گروه از مشتریان است.

جدول شماره ۱۰: انواع نیازهای اعتباری مشتریان بانکی (قبل از نظرسنجی)

نیاز مشتریان	میزان تسهیلات	مشتریان بانک
رفع نیازهای ضروری معیشتی	تسهیلات خرد	خانوارها
خرید کالاهای عادی		
خرید خدمات		
خرید کالاهای اساسی	تسهیلات کلان	
خرید خدمات		
خرید کالاهای اساسی	تسهیلات خرد	
تهیه مواد اولیه و ابزارکار		
تهیه کالاهای سرمایه‌ای		
خرید خدمات	تسهیلات کلان	
تأمین سرمایه در گردش		
تهیه مواد اولیه و ابزارکار		
تهیه کالاهای سرمایه‌ای		
خرید خدمات		
تأمین سرمایه در گردش	سرمایه‌گذاری و مشارکت در طرحها	
سرمایه‌گذاری و مشارکت در طرحها		

در گام بعدی فرم نظرسنجی برای صاحب‌نظران و همکاران بانکی ارسال شد. این جدول انواع نیازهای اعتباری مشتریان بانکی به تفکیک گروه دریافت‌کننده تسهیلات (خانوارها و بنگاهها)، مبلغ تسهیلات مورد نیاز (خرد و کلان) و نوع نیاز مشتری را نشان می‌دهد. در آخرین گام، نظر صاحب‌نظران و همکاران (به‌ویژه مدیران و کارشناسان ادارات حقوقی و اعتباری بانک و رؤسای شعب) درباره عقد یا عقود مناسب برای هر نیاز اعتباری به ترتیب اولویت جویا شده است. در مجموع ۵۰ نفر شامل ۴۰ نفر از رؤسای شعب بانک کشاورزی در تهران و شهرستان‌ها، ۷ نفر از مدیران و کارشناسان حقوقی و اعتباری ستاد مرکزی و ۳ نفر از صاحب‌نظران به نام حوزه تأمین مالی اسلامی در این نظرسنجی شرکت کردند.

۳-۳-۴- نتایج نظرسنجی

براساس نظرسنجی، اختلاف معناداری بین عقود مناسب برای تأمین نیاز "خرید کالاهای عادی" و "خرید کالاهای اساسی" خانوارها دیده نمی‌شود بنابراین می‌توان این نیازها را تحت عنوان "خرید کالا" در یکدیگر ادغام کرد.

الف- اختلاف معناداری بین عقود مناسب برای تأمین نیاز "خرید خدمات خرد" و "خرید خدمات کلان" خانوارها دیده نمی‌شود بنابراین می‌توان این نیازها را هم ادغام کرد و تحت عنوان "خرید خدمات" برای خانوارها در نظر گرفت.

ب- اختلاف معناداری بین عقود مناسب برای تأمین نیاز "تأمین ودیعه مسکن خرد" و "تأمین ودیعه مسکن کلان" برای خانوارها دیده نمی‌شود. بنابراین می‌توان این نیازها را در هم ادغام کرد و تحت عنوان "تأمین ودیعه مسکن" برای خانوارها در نظر گرفت.

ج- اختلاف معناداری بین عقود مناسب برای تأمین مالی نیاز "خرید خدمات خرد" و "خرید خدمات کلان" بنگاه‌ها دیده نمی‌شود. بنابراین می‌توان این نیازها را در هم ادغام کرد و تحت عنوان "خرید خدمات" برای بنگاه‌ها در نظر گرفت.

د- اختلاف معناداری بین عقود مناسب برای تأمین نیاز "تأمین ودیعه محل کار خرد" و "تأمین ودیعه محل کار کلان" برای بنگاه‌ها دیده نمی‌شود بنابراین می‌توان این نیازها را در هم ادغام کرد و تحت عنوان "تأمین ودیعه محل کار" برای بنگاه‌ها در نظر گرفت.

ه- می‌توان نیاز "تهیه مواد اولیه و ابزار کار" را به دو بخش "مواد اولیه" و "ابزار کار" شکست. تهیه مواد اولیه بخشی از سرمایه در گردش بنگاه و تأمین ابزار کار بخشی از تأمین کالاهای سرمایه‌ای بنگاه است. بنابراین به نظر می‌رسد تعریف این نیاز، مستقل از تأمین سرمایه در گردش و تأمین سرمایه ثابت از ابتدا خطا بوده است.

و- اختلاف معناداری بین عقود مناسب برای تأمین مالی نیاز "سرمایه در گردش خرد" و "سرمایه در گردش کلان" بنگاه‌ها دیده نمی‌شود. بنابراین می‌توان این نیازها را در هم ادغام کرد و تحت عنوان "تأمین سرمایه در گردش" برای بنگاه‌ها در نظر گرفت.

ز- برای "نیاز مشتریان به مهلت برای پرداخت تسهیلات سررسید شده" عقود "قرض الحسنه"، "خرید دین"، "سلف"، "اجاره به شرط تملیک" بسته به مورد به شرح

زیر مناسب تشخیص داده شده‌اند. شایان ذکر است این نیاز چنانچه پیش‌تر به آن اشاره شد، در مورد بنگاه‌ها که در معرض آسیب شرایط پیش‌بینی نشده اقتصادی قرار می‌گیرند مصداق پیدا می‌کند.

ح- اگر مشتری توان پرداخت سود را نداشته باشد، بانک می‌تواند بدهی‌اش را با تمدید مهلت در قالب قرض‌الحسنه تمدید کند.

ط- اگر مشتری بانک توان پرداخت سود را داشته باشد، بانک می‌تواند اسناد تجاری مشتری را در قالب عقد خرید دین تنزیل کند. تسهیلات با بدهی سررسید شده تسویه می‌شود^۱ و سود بانک در سررسید اسناد و در قالب قرارداد جدید محقق می‌شود. البته لازم است شرایط صحت قرارداد خرید دین مانند حقیقی بودن اسناد احراز شود.

ی- اگر مشتری قادر به پرداخت سود باشد، لیکن اسناد تجاری قابل تنزیل نداشته باشد، بانک می‌تواند از طریق قرارداد سلف، محصولات آینده مشتری را پیش‌خرید کند. تسهیلات با بدهی سررسید شده تسویه می‌شود و سود بانک در زمان تحویل محصول محقق می‌شود.

ک- اگر مشتری قادر به پرداخت سود باشد لیکن نه اسناد تجاری و نه محصول آینده داشته باشد، بانک می‌تواند تجهیزات و تأسیساتش را بابت بدهی گذشته‌اش بخرد و سپس به خودش در قالب اجاره به شرط تملیک واگذار کند. سود بانک در قالب عقد جدید به تدریج از محل اقساط پرداختی مشتری محقق می‌شود.

جدول شماره ۱۱: جدول نهایی حاصل از برآیند نظرسنجی از سه گروه صاحب‌نظران و استادان، مدیران و کارشناسان حقوقی و رؤسای شعب را نشان می‌دهد. شماره اعداد در جدول بیانگر اولویت قرارداد برای تأمین نیاز است.

^۱ به این معنا که بانک به جای پرداخت پول نقد به مشتری، بدهی گذشته‌اش را تسویه می‌کند.

جدول شماره ۱۱: نتایج حاصل از نظرسنجی عقود مناسب برای هر نیاز به ترتیب اولویت

اجاره موازی	عقود مندرج در قانون عملیات بانکی بدون ربا							نیاز مشتریان	مشتریان بانک		
	مشارکت حقوقی	مشارکت مدنی	مضاربه	جعاله	استصناع	اجاره به شرط تملیک	خرید دین			سلف	مرابحه
								۲	۱	رفع نیازهای ضروری معیشتی	خانوارها
								۱		خرید کالا	
		۴		۲				۱		خرید خدمات	
۱								۲	۱	تأمین ودیعه مسکن	بنگاهها
		۳	۳			۲	۲	۱		تأمین سرمایه در گردش	
					۳	۲		۱		تأمین کالاهای سرمایه‌ای (خرد)	
					۳	۲		۱		تأمین کالاهای سرمایه‌ای (کلان)	
	۲	۱								مشارکت در طرحها	
۱								۲	۱	تأمین ودیعه محل کار	
					۱	۱	۱		۱	مهلت برای بازپرداخت تسهیلات سررسید شده	

۴-۳-۴- رعایت توان مالی مشتریان در بازپرداخت اصل و سود تسهیلات

به‌طور کلی هر نیاز اعتباری را می‌توان با قرارداد قرض‌الحسنه پوشش داد، لیکن توان بانک در پرداخت این تسهیلات محدود است، چرا که این تسهیلات به اتکای سپرده‌های قرض‌الحسنه پرداخت می‌شود و سهم این سپرده‌ها در پرتفوی بدهی‌های بانک کم است. از این رو بانک باید بین متقاضیان پرشمار تسهیلات قرض‌الحسنه دست به انتخاب بزند. توان مالی مشتریان در بازپرداخت سود تسهیلات شاخص تعیین‌کننده است. بنابراین منطق پرداخت تسهیلات در قالب این عقد را می‌توان این‌گونه تعبیر کرد: قرارداد مناسب برای «رفع نیازهای ضروری معیشتی»، «تأمین ودیعه مسکن» و «تأمین ودیعه محل کار» برای متقاضیان

با توان مالی پایین که امکان پرداخت سود تسهیلات را ندارند، مشروط به وجود منابع قرض الحسنه، عقد قرض الحسنه است.

۴-۴-۵- توجه به اراده متقاضیان از این جهت که بانک را در جایگاه شریک می‌پذیرند یا خیر

یکی از لوازم انعقاد قراردادهای مشارکتی، اراده متقاضیان به پذیرش جایگاه بانک به‌عنوان شریک است. اگر این اراده از ابتدا وجود نداشته باشد، احتمال این که قرارداد مشارکتی در ادامه به ورطه مشارکت صوری بیفتد، زیاد است. بنابراین در شرایط عادی که قریب به اتفاق مشتریان چنین اراده‌ای در ورود به مشارکت با بانک ندارند، می‌توان توصیه کرد بانک‌ها از انعقاد قراردادهای مشارکتی مانند مشارکت مدنی و مضاربه دوری کنند.

۴-۴-۶- رعایت هماهنگی ماهیت قراردادهای با ساختار عملیاتی کنونی بانک
به عقیده صاحب‌نظران، بانک‌ها و مؤسسات اعتباری در قالب سازوکار بازار پول سازماندهی شده‌اند. ویژگی‌های عمده بازار پول را می‌توان به‌صورت زیر خلاصه کرد:

الف- بالا بودن درجه اطمینان مالی در این بازار (ریسک کم)

ب- بالا بودن سرعت انجام معامله‌های مالی در این بازار

ج- استفاده از ابزارهای با درجه نقدینگی بالا

د- ماهیت کوتاه‌مدت بودن بازار پول

از طرفی عملیاتی کردن عقود مشارکتی، ساز و کارها و مقدماتی به‌شرح زیر می‌طلبند که به‌نظر می‌رسد با بازار سرمایه تناسب بیشتری دارد:

ه- همراهی و هماهنگی مناسب و واقعی طرفین قرارداد مشارکت و تحمل ریسک‌های پیش‌رو
و- درجه نقدینگی منابع صرف شده در پروژه‌ها پایین است. به‌عبارت دیگر پول برای مدتی بیش از دوره کوتاه‌مدت در پروژه رسوب می‌کند.

ز- به‌بازدهی رسیدن طرح‌های سرمایه‌گذاری مشارکتی نیازمند مدت زمان طولانی است که در صورت ورود بانک به قراردادهای بلندمدت، ریسک نقدینگی آن افزایش می‌یابد.

ح- مشارکت در فعالیت‌های متنوع نیازمند تخصص‌های متنوع جهت مدیریت صحیح و کارآمد طرح‌های مشارکتی و کنترل و نظارت دقیق و مستمر بر مراحل اجرای آن‌هاست. این امر توان سازمانی و عملیاتی گسترده‌ای می‌طلبد که در عین حال پرهزینه نیز است. بنابراین می‌توان گفت که ساختار عملیاتی کنونی بانک‌ها (به‌ویژه بانک‌های تجاری) برای اجرای قراردادهای مشارکتی واقعی، مناسب نیست و بانک در شرایط مساوی بهتر است از عقود مبادله‌ای استفاده کند.

۷-۴-۴- توجه به قابلیت میزان نظارت و کنترل بانک بر مصرف تسهیلات

عقود مشارکتی به سبب اینکه بانک با مشتری وارد مشارکت می‌شود، نظارت مستمر بانک را می‌طلبد. از سویی نظارت هزینه‌بر است. از این رو لازم است بانک برای انعقاد قراردادهای مشارکتی تحلیل هزینه-فایده را مدنظر داشته باشد. بدیهی است حاشیه سود بانک در تسهیلات خرد تکافوی هزینه‌های نظارت را نمی‌دهد، لذا در شرایط مساوی استفاده از قراردادهای مشارکتی تنها برای تسهیلات کلان توجیه پیدا می‌کند.

۸-۴-۴- توجه به تنوع عقود مورد استفاده

استفاده از عقود متعدد به‌خودی خود مطلوب نیست. این کار هزینه‌های بانک را افزایش می‌دهد. قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود متنوعی را برای نیازهای گوناگونی معرفی کرده است و این از مزایای یک قانون است. یک قانون باید جامع باشد و نه تنها قادر باشد همه نیازهای موجود را مرتفع کند، بلکه حتی الامکان نیازهای آینده را پیش‌بینی کرده و راه‌حلی برایشان ارائه دهد. لیکن این به این معنا نیست که هر یک از بانک‌ها ملزم باشند از همه عقود استفاده کنند، جایی که بتوان از سه عقد برای پوشش همه نیازها استفاده کرد استفاده از چهار عقد، تنها موجب افت کارایی، کند شدن انجام امور و افزایش هزینه‌ها می‌شود.

۹-۴-۴- تفاوت نرخ سود عقود مبادله ای و مشارکتی

چنانچه پیش از این اشاره شد، شاید مهم‌ترین دلیلی که مدتی است بانک‌های ایران به استفاده از عقود مشارکتی روی آورده‌اند، بالاتر بودن نرخ سود این تسهیلات نسبت به عقود مبادله‌ای است. اگرچه به نظر می‌رسد تعیین دستوری نرخ سود و ایجاد اختلاف در نرخ سود عقود مشارکتی و مبادله‌ای، سیاست ناکارآمدی است که منجر به انعقاد قراردادهای صوری می‌شود، لیکن در هر حال واقعیتی است که بانک‌ها با آن روبه‌رواند و گاه به ناچار سراغ قراردادهایی می‌روند که وضعیت مالی آن‌ها را بهبود ببخشد.

از نظر این معیارها می‌توان تغییراتی در جدول شماره ۱۱ به شرح زیر اعمال کرد و جدول شماره ۱۲ را به دست آورد:

الف- در «خرید خدمات خانوارها»، عقود جعاله و مشارکت مدنی برای دوری از تعدد عقود و مشکلات عقود مشارکتی، به‌ویژه در تسهیلات خرد، حذف شد.

ب- در «تأمین مالی ودیعه مسکن» و «تأمین مالی ودیعه محل کار» قرارداد مرابحه به سبب ناهماهنگی ماهیت قرارداد مرابحه با نیازها حذف شد. اولویت قرض الحسنه و اجاره موازی به اعتبار وضعیت مالی متقاضی و توان بانک در پرداخت تسهیلات قرض الحسنه تعیین می‌شود.

ج- در «تهیه سرمایه خرد» عقود اجاره به شرط تملیک و استصناع با هدف دوری از تنوع عقود و مشکلات عقود مشارکتی حذف شد.

د- در «تأمین سرمایه در گردش» عقد مضاربه و مشارکت مدنی به دلایلی که پیش از این مورد اشاره قرار گرفت حذف شد.

جدول شماره ۱۲: جدول نهایی ارتباط عقد و نیاز اعتباری

اجاره مواری	عقود مندرج در قانون عملیات بانکی بدون ربا								نیاز مشتریان	مشتریان بانک		
	مشارکت حقوقی	مشارکت مدنی	مضاربه	جعاله	استنصاع	اجاره به شرط تملیک	خرید دین	سلف			مراجعه	قرض الحسنه
									۲	۱	رفع نیازهای ضروری معیشتی	خانوارها
									۱		خرید کالا	
									۱		خرید خدمات	
	۱									۱	تأمین ودیعه مسکن	بنگاهها
						۲	۲	۱			تأمین سرمایه در گردش	
								۱			تأمین کالاهای سرمایه‌ای (خرد)	
					۳	۲		۱			تأمین کالاهای سرمایه‌ای (کلان)	
		۲	۱								مشارکت در طرحها	
	۱									۱	تأمین ودیعه محل کار	
						۱	۱	۱		۱	مهلت برای بازپرداخت تسهیلات سررسیدشده	

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

مطالعه تجارب بانک‌های برتر اسلامی در زمینه مهندسی مالی قراردادهای نشان می‌دهد:

اول- عقد مراجعه بدون استثناء بیش‌ترین سهم تسهیلات پرداختی این بانک‌ها را به خود اختصاص داده است.

دوم- سهم عقود مشارکتی در همه این بانک‌ها طی دوره در حال کاهش بوده و در بعضی بانک‌ها مانند بانک اسلامی ابوظبی و بانک اسلامی قطر در سال‌های پایانی دوره به صفر کاهش یافته است.

سوم- تنوع قراردادهای به تدریج کاهش یافته و پرداختها در تعداد محدودی قرارداد مبادله‌ای تمرکز یافته است. در این میان خانه مالی کویت از سه قرارداد و الراجحی عربستان تنها از دو قرارداد استفاده می‌کنند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد این روند از طرفی موجب شده هزینه مبادله‌ای بانک‌های اسلامی و ریسک عملیات بانکی کاهش یابد و از سوی دیگر سرعت و کیفیت ارائه خدمات و به تبع آن میزان رضایتمندی مشتریان را افزایش داده است. اگر چه برخی از صاحب‌نظران، کاهش سهم قراردادهای مشارکتی در بانک‌های اسلامی را نشانه فاصله گرفتن بانکداری اسلامی از بانکداری راستین و نزدیکی آن به بانکداری متعارف قلمداد می‌کنند، لیکن به نظر می‌رسد ملاک‌های متعددی در تعیین عقد مناسب برای پرداخت تسهیلات دخیل‌اند از جمله:

الف- نوع بانک که می‌تواند تجاری یا تخصصی باشد.

ب- میزان توافق دیدگاه‌های فقهی

ج- دریافت‌کنندگان تسهیلات که می‌توانند خانوارها، بنگاه‌ها و یا دولت باشند.

د- نوع نیاز مشتری که می‌تواند شامل نیازهای ضروری و معیشتی، تهیه کالا و خدمات عادی، تهیه کالاهای اساسی، تهیه مواد اولیه و ابزار کار، تهیه کالاهای سرمایه‌ای و تأمین سرمایه در گردش باشد.

ه- توان مالی مشتریان در بازپرداخت اصل و سود تسهیلات

و- اراده متقاضیان از این نظر که بانک را در جایگاه شریک می‌پذیرند یا خیر.

ز- ساختار عملیات کنونی بانک و تناسب آن با ماهیت قراردادها

ح- قابلیت میزان نظارت و کنترل بانک بر مصرف تسهیلات.

ط- تنوع عقود مورد استفاده

ی- تفاوت نرخ سود عقود مبادله‌ای و مشارکتی

جدول شماره ۱۲ که نتیجه نظرسنجی از خبرگان و اعمال شاخص و معیارهای مطرح در حوزه بانکداری است نشان می‌دهد بانک‌های ایران نیز می‌توانند همانند سایر بانک‌های اسلامی، با استفاده از تعداد محدودی از عقود مبادله‌ای، همه نیازهای اعتباری خانوارها و بنگاه‌ها را پاسخ مناسب داده و تنها در موارد خاصی به استفاده از عقود مشارکتی نیاز پیدا کنند.

کتابنامه

- [۱] شجری، پرستو: *چشم‌انداز بانکداری اسلامی؛ صنعتی رو به رشد در جهان*، تازه‌های اقتصاد، سال هشتم، شماره ۱۳۰.
- [۲] محرابی، لیلا: *رتبه‌بندی مؤسسات مالی اسلامی برتر جهان در سال ۲۰۱۴*، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، اسفند ۹۳.
- [3] <http://www.federalreserve.gov/econresdata/default.htm>
- [4] The Banker: *Top Islamic Finance Institution*, nov 2014.
- [۵] موسویان سیدعباس: *مهندسی مالی عقود در بانکداری اسلامی*، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، شماره ۳۵.
- [۶] قانون مدنی، ماده ۱۰.
- [۷] موسویان، سیدعباس و حسن بهاری قراملکی: *مبانی فقهی بازار پول و سرمایه*، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۹۱.
- [۸] عرب مازار، عباس و سعید کیقبادی: *جایگاه قرض الحسنه در نظام بانکی*، فصلنامه علمی - پژوهشی اقتصاد اسلامی، ۱۳۸۶.
- [۹] کیقبادی، سعید: *مفاهیم، ضرورت و الزامات قرارداد خرید دین و پیشنهادهایی برای اجرایی کردن آن در بانک کشاورزی*، پیام مهر (ماهنامه داخلی بانک کشاورزی)، ۱۳۹۱.
- [۱۰] کیقبادی، سعید: *روش‌های تأمین مالی اسلامی و ریسک نقدینگی*، فصلنامه علمی تخصصی بانک و کشاورزی، ۱۳۸۴.

[۱۱] کیقبادی، سعید: *درآمدی بر قرارداد استصناع*، پیام مهر (ماهنامه داخلی بانک کشاورزی)، ۱۳۸۳.

[۱۲] کمیجانی اکبر و محمد تقی نظرپور: *چگونگی کاربرد عقد استصناع در قانون عملیات بانکی بدون ربا*، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی شماره ۳۰، ۱۳۷۹.

[۱۳] موسیان سیدعباس: *فرهنگ اصطلاحات فقهی و حقوقی معاملات*، پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، چاپ دوم، ۱۳۸۷.

[14] Abothabi Islamic Bank, annual reports; www.adib.ae/

[15] Dubai Islamic Bank, annual reports; www.dib.ae/

[16] Kuwait Finance House, annual reports; www.kfh.com/

[17] Qatar Islamic Bank, annual reports; www.qib.com.qa/

[18] Al Rajhi Bank, annual reports; www.alrajhibank.com/

[۱۹] ترازنامه‌ها و خلاصه گزارش‌های اقتصادی بانک مرکزی

[۲۰] اطلاعات و آمار تسهیلات پرداختی بانک کشاورزی، اداره کل برنامه‌ریزی و تحلیل داده‌ها